

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 119 1998

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark, Eva Hættner Aurelius

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal, Torsten Pettersson

Redaktörer: Hans-Göran Ekman (uppsatser) och Claes Ahlund (recensioner)

Inlagans layout: Anders Svedin

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,

Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Samtliga insända uppsatser granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall lämnas först i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows eller Word Perfect.

ISBN 91-87666-14-6

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Gotab, Stockholm 1999

anna kanske behövdes för att stadga det litterära ryktet.

Till skillnad från *Susanna* följer *Min son på galejan* inte franskklassicismens budord. Det krävs inte många rader för att verkligheten ska göra sig påmind, och det är den unge ståndspersonens verklighet med skulder och björnar, blålar och supar. I Stålmarcks biografi får *Min son på galejan* helt rättmätigt breda ut sig i två kapitel, som dessutom är nog så innehållsrika. Författaren vill nämligen placera romanen i den tradition som Michail Bachtin behandlat, där "det folkliga skrattet" är ett nyckelbegrepp och där jord, alstrande och kackande är centralt. Tanken är inspirerande. Men istället för att kalla in Bachtin kan man kanske se *Min son på galejan* och *Susanna* som två sidor av franskklassicismens litteratur, lika väl som två sidor av Wallenbergs författarskap. En genhierarki uppmuntrar också till genrebrott. Vid sidan av den höga stilen fanns ju en låg stil, och inte för inte parodierades de gustavianska operorna på folkligare scener än Operans. I vänbreven använde Wallenberg en jargong liknande den i boken – fanns det kanske en svensk studenttradition, som ansluter sig till den bachtinska? Man och man emellan visar också andra författare prov på samma burdusa frispråkighet.

En annan sida av Wallenbergs självsvåld antyds i bokens undertitel: "En Ostindisk Resa, Innehållande Allehanda Bläckhorns-Kram, Samlat PÅ SKEPPET FINLAND. Som afseglade från Götheborg i December 1769, Samt återkom därsammastädes i Junio 1771". Uppgiften om "Allehanda Bläckhorns-Kram" antyder att det rör sig om en humoristisk framställning, men annars ekar titeln den linneanska reseskildringens detaljrikhet. Inte sällan var ostindiefarnas präster naturvetenskapligt utbildade och författade långa reseskildringar. *Min son på galejan* parodierar dessa, och berättaren tar uttryckligt avstånd från dem. Där de var allvarliga är Wallenberg munter, där de gjorde naturfynd finner berättaren gråsten och enris. Absurditeter och skepparhistorier har här ersatt den naturvetenskapliga skildringen. Motsättningen mellan det groteska och det vetenskapliga behandlas av Stålmarck, utan att berättelsen ses som en parodi. I *Min son på galejan* visar sig Wallenberg genomgående som motvalls kärring.

Torkel Stålmarck har skrivit en utmärkt biografi i life and letters-traditionen. Den är ingående utan att vara knappologisk, välunderbyggd och välskriven. Genom arkivforskning har Stålmarck hittat åtskilligt nytt material, som belyser Wallenbergs liv och författarskap. Verket ägnas stort utrymme, även om man ibland hade önskat sig en mera ingående analys. Genom "stilistiska nedslag" kastar ändå Stålmarck nytt ljus både över *Min son på galejan* och Wallenbergs övriga verk. Biografien är en förlagsprodukt, med en sådans alla fördelar i utseende, upplaga och spridning, och det rent litteraturvetenskapliga hamnar då lätt i skymundan. Man har dock

inte tummat på den vetenskapliga apparaten, utan biografien är försedd med utförliga noter, litteraturförteckning (också över den rikliga oträckta litteraturen) samt personregister.

Jacob Wallenberg hör till den svenska litteraturens klassiker och författade det enda verk, som på allvar kan tävla med tidens utländska romaner. Också personen Wallenberg är väl värd att lära känna, om vi än ser honom predika från skeppet Finlands medicinkista, rumla om med kumpaner eller framträda som välbeställd kyrkoherde i Mönsterås. Torkel Stålmarcks biografi kommer att vara det verk man först vänder sig till – standardverket om Jacob Wallenberg.

Carina Burman

Henrik Grönroos & Ann-Charlotte Nyman, *Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 1996.

Sedan två år föreligger ett intressant redskap för vidare utforskning av bokhistorien. Det är *Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809* av Henrik Grönroos och Ann-Charlotte Nyman. I en rejäl volym på över 600 sidor presenteras bokförteckningar som ingått i bouppteckningar från 19 finländska städer. Av närmare 10 000 bouppteckningar visade sig 4 000 innehålla anteckningar om bokinnehav. Det är en siffra som det är viktigt att hålla i minnet när man som läsare förundras över lista efter lista där pigor, linvävar, slaktare och skomakare visar sig ha varit ägare till en eller flera tryckta böcker. Det var ändå en majoritet för vilken inga bokinnehav alls redovisades. Boken nådde ut, det ser man här bevis på, men den var långt ifrån var mans eller kvinnas egendom. (Dessutom måste det påpekas att de böcker som det rör sig om för de lägsta klasserna så gott som uteslutande var det s.k. bondgodset, psalmbok, katekes, en postilla, någon gång en bibel.)

Henrik Grönroos, fil. doktor h.c., var under sitt yrkesverksamma liv bibliotekarie vid universitetsbiblioteket i Helsingfors. I dag har han hunnit bli en vördnadsvärd nestor på bokhistoriens forskningsfält. Redan på 1930-talet började han intressera sig för de möjligheter som bouppteckningarnas bokförteckningar innebar. 1937 kom hans första bidrag. Det bestod av en sammanställning av boklistor från bouppteckningar i Helsingfors som presenterades i en bilaga till Birger Åkermans *Bouppteckningar i Helsingfors stad 1679–1808*. Därefter följde i en jämn ström studier som tog sin utgångspunkt i bouppteckningar men också i bokauktionskataloger.

Mycket av det som Grönroos skrivit är tyvärr inte tillgängligt för den som saknar kunskaper i finska. Men några intressanta studier på svenska är "Läseintresset belyst av den litteraturhistoriska forskningen" (*Bokvännen* 7, 1952) och "Om böcker och bokägare för 200 år sedan. Jämförande betraktelser kring fräsebefallningsman Henrik Nybergs bokförteckning av år 1761" (*Miscellanea bibliographica* 7, Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter 26, Helsingfors 1959).

Boken i Finland är en storslagen titel som kanske skall alludera på *Boktrycket i Finland*, det magnifika trebandiga verket av Carl-Rudolf Gardberg, en annan av den finländska bokhistoriens idoga utforskare (*Boktrycket i Finland*, 1-3, Åbo 1948, Helsingfors 1957, 1973). Men att det varken rör sig om bokens alla öden eller hela Finland framgår redan av den långa undertiteln: *Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656-1809*. Grönroos & Nyman förklarar i inledningen att koncentrationen på de lägre samhällsklasserna har skett därför att det är just dessa befolkningsskikt vars bokinnehav vi känner sämst. Den har också betingats av hur bouppteckningsserierna har bevarats i arkiven. Adeln har sina serier för sig, liksom prästerna och Åboakademiens kadrer. Tyvärr görs det inte helt klart om det har gjorts några uteslutningar p.g.a. att den avlidne tillhört ett annat samhällsskikt än de som omedelbart intresserat Grönroos & Nyman. Hur som helst kan man konstatera att här har många magistrar, kyrkoherdar, borgmästare, ja, också biskopar och officerare och t.o.m. några adliga personer slunkit med. Innebörderna är alltså något svävande, när författarna i inledningen talar om att en koncentration gjorts till de lägre sociala grupperna. En annan synpunkt på urvalet av bouppteckningar har att göra med hur Finlands – och för den delen även Sveriges – befolkningsstruktur såg ut under den här aktuella tiden. Majoriteten av befolkningen bodde ju på landsbygden. Några urbaniseringstendenser hade ännu inte gjort sig gällande. Detta innebär att uteslutningen av de grupper som var bosatta utanför städerna är olycklig om man vill tala om boken i Finland. Sedan är det nog riktigt att om man är speciellt intresserad av att frilägga utvecklingstendenser av vilket slag det vara månne så är det lättare att få fram sådana om man koncentrerar sig till städerna. Visserligen var de små och lantliga, men deras befolkning nåddes lättare av nyheter utifrån. Det var i städerna som det överhuvudtaget var tänkbart att köpa böcker. Några täckande bokhandelsnät var förstås inte utvecklade; böcker som psalmbok, katekes och bibel såldes hos bokbindarna. Under 1700-talet utvecklade dock en del bokhandlare ganska effektiva distributionsnät med hjälp av kommissionärer. Den driftige bokhandlaren Johan Christopher Holmberg hade 1781 kommissionärer i inte mindre än tio finländs-

ka städer. I städerna konfronterades också hög och låg så mycket oftare med varandra; den större fysiska närheten innebar att den dominerande klassens kulturella praktiker inte utövades i exklusiv avskildhet; en lägre mellanklass skaffade sig t.ex. läsvanor.

De nitton städer vars bouppteckningar inventerats representerar inte heller de någon totalitet. De städer som avträdde till Ryssland vid frederna i Nystad 1721 och Åbo 1743 har inte tagits med. Materialet från dem har varit svårtillgängligt, i några fall är det tveksamt om det ens har existerat. Några städer saknar bevarat material från den svenska tiden, bland dessa återfinns man en sådan betydande stad som Vasa, som ju var länsresidens och säte för Vasa hovrätt. Så är det också problem med hur den aktuella tidsperioden täcks upp. De små trästäderna drabbades av förödande eldsvådor. I branden i Åbo 1827 försvann stora delar av stadens arkiv; därför startar serien från Åbo först 1796. Men det bör samtidigt påpekas att detta arbetes unikt långa tillkomsttid har haft sina goda sidor. Bouppteckningar från Lovisa och Gamlakarleby har sedan de skrevs av försvunnit bort i en ändlös arkivrymd.

Ovanstående anmärkningar har alla att göra med frågan om representativitet. Var och en som betjänar sig av bouppteckningslistorna måste naturligtvis försöka att först göra klart för sig vilka principer som legat till grund för det som presenteras av Grönroos & Nyman. Tyvärr förefaller principerna stundtals ganska otydliga. Därför måste den som arbetar vidare med detta material också vara medveten om vad som inte tagits med.

Så följer en granskning av innehållet. I kapitel I presenteras bokförteckningarna, stad för stad, i en, för den som inte har sin geografi helt klar för sig, ganska besvärlig ordning med start i norr, söderut utmed kusten, mot öster och så till sist in i landet. Varje stads bokförteckningar redovisas i kronologisk ordning. Listorna återges med originalens alla bristfälligheter. Stavning var fortfarande under den största delen av den aktuella tiden närmast en fråga om individuell smak. Och någon mall för hur dessa anteckningar skulle utformas fanns förvisso inte. De svårigheter som Grönroos som uttolkare av bouppteckningsförrättares handstilar haft att kämpa med får man en aning om när man ser det faksimil av en sida ur en bouppteckning från 1738 som återges inledningsvis. I detta första kapitel ligger bokens kärna. Här finns en urkundssamling som är oerhört fantasieggande läsning i sig och som – med de reservationer angående representativiteten som jag ovan anfört – står färdig att utnyttjas av forskningen.

Därefter följer Grönroos & Nymans bearbetningar i form av olika register. I kapitel II är det verk som finns omnämnda minst tre gånger som på olika sätt bearbetas. Dessa förtecknas i en kronologisk ordning som grundar sig på året för första kända upplaga. Här ges

också bibliografiska uppgifter: författarnamn, översättare, originaltitel. Antalet omnämmanden antecknas under frekvenssiffra (som alltså är minst tre). Man får veta vilka städer som är aktuella, men inte vilken bouppteckning. De generösa litteraturhänvisningarna är ett stort plus, som ändå inte kan väga upp den irritation som bristen på adekvata hänvisningar till aktuella enskilda bouppteckningar skapar. Här ingår en specialundersökning av klassiska antika författare. I fjärde avsnittet finns alla de almanackor, bönböcker, sångböcker och vägvisare som var så oerhört vanliga. Här finner man nämligen "anonyma, icke närmare identifierade arbeten" men däremot inte enskilda verk som Grönroos och Nyman inte har identifierat. (s. 510)

I tredje kapitlet skall man så få en bild av producenterna. I det första avsnittet finns ett författarregister. Fortfarande gäller huvudprincipen att endast verk som omnämnts minst tre gånger kommer med i registren. Därför blir en författare med flera *olika* verk överhuvudtaget inte uppmärksammas. Från författarregistret, där årtal för första kända upplaga av enskilda verk ges, hänvisas man tillbaka till det verk-kronologiska avsnittet för närmare bibliografiska uppgifter. I nästa lista utträder några av de andra aktörerna som var inblandade i bokproduktionen. Denna lista omfattar "översättare, utgivare, företalsförfattare och illustratörer" och på samma sätt som med författarlistan får man hänvisningar till den verk-kronologiska förteckningen. (s. 552) Det är bra att också dessa kategorier har uppmärksammas, för bokhistoriker känns det tillfredsställande. Deras intresse stannar ju inte vid primärproducenten/författaren. Ett alfabetiskt register över anonyma och periodiska skrifter följs av en fyllig litteraturlista. Till sist ytterligare två register: ett för bokägarna och ett systematiskt, där alla de verk som finns i kapitel II delas in i 18 grupper. Inte oväntat är det den religiösa avdelningen som är störst.

Man får se de här bearbetningarna som förslag på hur man kan arbeta vidare utifrån källpublikationerna. Den i och för sig begripliga principen att endast de verk som antecknats minst tre gånger behandlas gör att listorna i kapitel II och III ändå känns ofullständiga. Grönroos & Nyman hänvisar i sin inledning till Svenska litteratursällskapets Historiska och litteraturhistoriska arkiv i Helsingfors, där Grönroos utkast till ett ämnesregister över helheten förvaras, liksom också hans excerpter om läsnavor. Det är besvärande att man inte kan gå från bouppteckningarna till registren. Om man har turen att intressera sig för en anteckning där 1) författarnamnet nämns och 2) verket ifråga antecknats ytterligare minst två gånger går det att leta fram vidare information. För att belysa vilka svårigheter som möter tar jag ett exempel. Jag vill veta något mera om *Paradis lustgård* som tycka förekomma i var och varannan bouppteckning. Men om jag inte vet att det är Johann Arndt som

är författare så tar det stopp. Men vet jag att Johann Arndt var författare kan jag slå upp honom i författarregistret, varifrån jag hänvisas vidare till den kronologiska trycklistan. Då får jag också bekräftelse på att *Paradis lustgård* säkerligen, med 166 anteckningar, är ett av de mest frekventa verken i *Boken i Finland*. Hade det gått att komma runt svårigheten att gå vidare från bouppteckningen till registren? Ja, möjligen om utgivarna hade supplerat direkt vid den ursprungliga källtexten, alltså i själva bouppteckningen. Men man kan naturligtvis också se det som ett plus att vi har fått en originaltext. Den kan tjäna som underlag för den enskilde forskarens vidare bearbetningar. Dock: varför inga sidhänvisningar i samband med den kronologiska verkförteckningens frekvenssiffror? Det lilla tillägget skulle ha kunnat bespara användaren många tidsödande genomläsningar.

Det går inte att konstruera register som kan tillfredsställa alla. De som nu finns innehåller förvisso mycken information och bakom dem ligger naturligtvis ett oändligt arbete med identifiering av titlar, av författare, av upplagor och inte minst med alla referenser till sekundärlitteratur. Men det finns en önskan som bör kunna uppfyllas. Skulle inte dessa listor, som enligt inledningen redan finns i datoriserad form, kunna ges ut på en CD-romskiva? Då skulle ju sökbarheten öka dramatiskt. Jag kan knappast tänka mig något mera lämpat för CD-romutgivning.

Utaf ens böcker kan tu ock see hwad han har för passioner, och huru långt ungefär han kan wara kommen i den wetenskapen som han studerar. Dock måste tu först weta om han köipt böckerne sielf eller fådt dem af andre samt om han flitigt läser dem eller intet.

Detta citat ur Johan Bernhard von Rohrs *Inledning till klokheten at lefwa, eller underrättelse om huru en människa genom en förnuftig sitt lefwernes inrättning kan bli timmeligen lycksalig*, 1728 (s. 285), har Henrik Grönroos nog sett som ett motto för hela sin långa verksamhet med boklistor, både bouppteckningarnas och bokauktionskatalogernas. Han införde citatet i sin första publikation från 1937 och han har det med i inledningen till *Boken i Finland*. Här ligger ett memento om vilka slutsatser man kan och får dra utifrån de anteckningar som gjordes av en om böcker mestadels okunnig förrättsman.

Nu är det inte så många av de boksamlingar som fanns i de finländska städerna för 200 år sedan och mer som vittnar om några större passioner hos ägaren. Av vetenskapsidkare syns inte heller så mycket, det fanns väl inte i någon överflödande mängd hos "borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper". Men hattmakargesällen Anders Myrntander som hade ägt en gammal

psalmbok och "Swensk och Latinsk Vocabulair" hade nog hyst några förhoppningar om inträde i en annan värld än hattmakarens. (Kristinestad 100, s. 146) Det är en förmodan som grundar sig på det som finns kvar efter honom: anteckningarna i bouppteckningen som gjordes den 24 oktober 1788. Vi lär inte få klarhet i om han hade köpt sitt lexikon själv eller om det var något han hade fått, inte heller om han överhuvudtaget använde sig av det. Men i sådana här enskildheter kan man konstatera den sällsamt suggestiva kraft som utgår från dessa knapphändiga och ofullkomliga anteckningar. En bild av hattmakargesällen, som, när han har en ledig stund då dagsljuset forfarande räcker att se, plockar fram sitt svensk-latinska lexikon och pluggar latinska glosor träder fram.

De enskilda ödena kan vi bara spekulera om, men frågor om spridning kan få säkrare svar. Hur såg det t.ex. ut med den svenska vitterheten? Nådde Kellgrens skrifter ut till borgerskapets hyllor, fanns det hantverkare som intresserade sig för fru Nordenflycht? Den som vill ha svar på sådana frågor får gå till författarregistret, därifrån till den kronologiska trycklistan för att sedan leta sig igenom förteckningarna från de städer som nämnts bland de bibliografiska uppgifterna. Det som antecknats av Kellgren minst tre gånger visar sig vara *Samlade skrifter* från 1796. Detta samlingsverk gavs ut postumt i tre band. Anteckningar i bouppteckningar finns från Åbo (1), Helsingfors (1) och Lovisa (1). (Tyvärr ger litteraturhänvisningarna dålig hjälp. I de fyra referenser som ges finns förvisso uppgifter om Kellgren, men inga som har något samband med *Samlade skrifter*. Om det bara är Kellgren i största allmänhet som man vill ge referens till så finns det bättre val än Sahlin 1989, *Gyllene äppeln* 1992 och Frängsmyrs upplysningsessä från 1993.) Den Åbo-bo som hade skaffat sig Kellgrens samlade verk var vice hovfiskalen i Åbo hovrätt, Henric Hassel, efter vilken förrättades bouppteckning den 1 april 1800. (Åbo 81, s. 191) Hans samling var stor. Den innehöll mer än 100 titlar; många verk var i flera band. Till samlingen hörde också ett antal disputationer. Till stor del var den präglad av hans yrkesverksamhet. Han ägde förstås "Sveriges Rikes Lands- och StadsLag, samt Uplands, Östgöta, HelsingLagen", han hade "Föreläsningar öfwer GiftermålsBalken". Han hade "Kongl: Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner: angående 1:0 Executions werket, 2:0 Dueller och Slagsmål, 3:0 Öfwerwäld, otidigheter och slagsmål, 4:0 Straff i hwarjehanda Criminal Saker, tillsammans sökte och tryckte i Januarii månad år 1696". Men också "Handlingar rörande Swenska Academiens instiftelse", vidare handlingar rörande akademins högtidsdagar, ett antal inträdestal och Oxenstiernas äreminne över Gustaf III. Han ägde böcker på engelska, franska och tyska och men bara en på finska, "Ruotzin Waldacunnan Laki", den

finska översättningen av den svenska lagboken. Han "hade Juslenii Finska Lexicon", Björkegrens svensk-franska, Lindbloms latinska, men inget tyskt och inget engelskt. Det utrymme den svenska vitterheten fått var förhållandevis stort. Hovfiskalen ägde inte bara Svenska akademiens handlingar utan också Vitterhetsakademiens. Så hade han skaffat sig Kellgrens skrifter när de blev tillgängliga i bokform och även Lidners arbete hade fått plats i hans boksamling. Av Dalin ägde han *Poetiska arbeten* från 1782, dock bara första tomen.

Nu måste man ha klart för sig att denna enda noterade förekomst av Kellgrens skrifter i Åbo inte är hela sanningen om spridningen, ty de som med största sannolikhet hade läst och satt Kellgrens verk i sina bokskåp var naturligtvis Åbo akademis folk och deras bouppteckningar har, som jag redan påpekat, inte tagits med.

I Helsingfors var det justitierådmannen och kämnärrättspraeses Gustaf Sacklen, vars bouppteckning förrättades den 12 september 1801 som hade ägt "1 st Kellgrens Skrifter 3:ne Band". (Helsingfors 445, s. 290) Det bibliotek som upptecknades efter honom var betydligt mindre än hovfiskalen Hassels. Sacklen hade 30 titlar plus "Diverse Luntor". Ungefär en tredjedel kan hänföras till justitierådsmannens professionella verksamhet. Av svensk vitterhet fanns förutom Kellgrens skrifter "1 st Ähreminnen". Sacklen hade varken Lidner eller Dalin på hyllan, men precis som Hassel tycks han ha varit ägare till Svenska Akademiens handlingar. Och Nils von Rosensteins *Försök til en afhandling om upplysningen* (1793), detta sena svenska originalbidrag till upplysningen, kan man tänka sig att han har begrundat. Ett tal af Franzén, Tessins brev till en ung prins, en anekdot av Baculard d'Arnaud och Anders Säfströms översättning *En frimurarens lefwernesbeskrifning* (1754) av abbé Prévosts *Mémoires d'un honnête homme* visar att nöjesläsning knappast föraktades. Allt som antecknades i Sacklens sterbhus var på svenska.

Den tredje innehavaren av Kellgrens *Samlade skrifter* var härads hövding Christopher Clayhills som avlidit 1809 i Lovisa. (Lovisa 455, s. 348) Lagböcker på svenska men också på finska, "Swenska Krigs lagfarenheten 2:e delar", "Königs Öfning i Lagfarenheten" är några volymer från bibliotekets professionella avdelning. I härads hövdingens bibliotek ingick 60 titlar plus "Diverse Böcker". Av den svenska vitterheten fanns förutom Kellgrens skrifter också *Witterhets Nöjen* (1769). Samlingen är påfallande intressant på det sättet att den spänner över såväl olika ämnen som olika språk. Här fanns exempel på de så kallad werthiaderna: Wilhelm Friedrich Reinwalds *Lottas bref til en wän under sin bekantskap med Werther* (i svensk översättning 1794). Här fanns Young, Pope och Ossian, Klopstocks *Messias*. Friherre Knigges goda råd om hur man uppför sig i sällskapslivet och i familjen, *Über den Umgang mit Men-*

schen, tillhandahölls i detta hus på tyska. Här fanns också *L'Esprit des lois* (vars författare saknas i författarregistret, vilket måste uttolkas så att av *L'Esprit des lois* kan inte förekomma mer än högst en anteckning till). För övrigt finner man ytterligare ett verk av Kellgren: *Nya Handels Bibliotheket*. Även detta saknas i registren. Alltså finns det bara omnämnt högst två gånger.

Av denna mikro-undersökning framgår att ett författarskaps spridning knappast låter sig undersökas utifrån *Boken i Finland*. Nu upptäckte vi av en slump ännu ett verk av Kellgren; det skulle i princip kunna finnas flera, men eftersom något annat samlingsverk av Kellgren inte utkom under den undersökta tiden, är det inte troligt. Dessutom måste man ju också hela tiden hålla i minnet att de bouppteckningar som ingår inte täcker den totala stadsbefolkningen.

Men vad kan man då undersöka? Karaktären och profilen på en enskild samlingar kan vara av stort intresse. Framstående personers boksamlingar har ju ofta undersökts; vilka influenser denna person har mottagit genom sin läsning, är en vanlig fråga i författarbiografier. I *Boken i Finland* finns en sådan omfattande samling som redan tilldragit sig uppmärksamhet. Anders Hellant, ekonomidirektör för Norra lappmarkerna, deltog som 19-åring som svensk-finsk-fransk-tolk i Maupertuis gradmätningsexpedition till Tornedalen. Hellant dog i Torneå i november 1789, och bouppteckning förrättades den 26 mars följande år. I den levnadsbeskrivning som Erik Tobé skrivit (*Anders Hellant. En krönika om sjuttonhundratalets märkligaste tornedaling*, 1991) granskar han ingående bokförteckningen i syfte att teckna Hellants intellektuella profil. Tobé kunde få hjälp med identifieringen av enskilda verk av Grönroos. Det intressantaste med Tobés undersökning är att han, som haft tillgång till Kungliga vetenskapsakademiens Hellant-samling med både Hellants egen bouppteckning och hans efterlevande hushållerska Brigitta Widtes (som alltså saknas i *Boken i Finland*), har kunnat se hur böckerna övertagits och börjat spridas till andra tornedalningar, förmodligen både genom försäljning och genom gåvor.

Man kan ju också undersöka samlingarna efter social skiktning. Det har gjorts av Christina Dalhede, som i en studie fokuserat handelsmäns boksamlingar som de framgår av bouppteckningar. (*Den litterate borgaren. Punktstudier omkring handelsmän och deras litterära intressen utifrån bouppteckningar från perioden 1652–1825*, 1991) Problemet uppstår emellertid om man ser en efterlämnad boksamling som ett enkelt avtryck av den avlidnes intressen. För, som framgick redan av citatet från Johan Bernhard von Rohrs verk, måste man ju också veta om den som varit ägare till samlingen läst flitigt i den och själv varit aktiv vid förvärvandet. Men dessa förbehåll bör inte hindra att liknande undersökningar görs. Även om man aldrig får sätta likhetstecken mellan

förvärvat och läst berättar boksamlingar något intressant i sig. En debatt om bouppteckningarnas bokförteckningar som förts under mer än halva 1900-talet har haft till följd att bouppteckningar tidvis varit bannlysta som källmaterial. Den debatten har i Sverige stundtals varit ganska häftig och det finns exempel på forskare som överhuvudtaget inte velat befatta sig med bouppteckning i samband med undersökningar av bokinnehav. Det är dock, som jag ser det, att gå för långt att helt avhända sig dessa rika källor till kunskap om litteratur som fanns tillgänglig i hemmen. I dessa förteckningar sägs något faktiskt om de böcker som antecknats. En gång, vid en bestämd tidpunkt och på en bestämd plats, fanns de samlade. I den internationella forskningen syns en sunt skeptisk inställning till bouppteckningarnas källvärde. I sin essä "First steps toward a history of reading" (*The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History*, 1990, s. 154–187) konstaterar Robert Darnton att mycket av fransk forskning om bokinnehav utgått från bouppteckningar. Även om tillförlitligheten långt ifrån är hundra procentig så är de franska forskarnas situation ändå bättre än deras tyska kollegers, ty i Tyskland var uppteckningarna betydligt mer rudimentära. (s. 162f.) Roger Chartier nämner i en uppsats, "Les pratiques de l'écrit" (*Histoire de la vie privée*, d. 3, 1986, s. 113–161) de klassiska fällorna med bouppteckningar: man kan inte dra slutsatsen att böckerna blivit lästa, inte heller att de förvärvats av den avlidne, tryckalster utan större värde noteras mestadels inte och böcker kan ha plockats undan redan innan bouppteckningen förrättades. Men efter dessa förbehåll refererar Chartier på följande sidor ett flertal europeiska och amerikanska undersökningar av bokinnehav under tidigmodern tid. Han kan notera hur bokinnehavet växte, men det växte inte likformigt över hela Europa. Gränsen mellan katolskt och protestantiskt område är lätt att upptäcka. Den norra delen av Europa, den protestantiska, karakteriseras av betydligt större andel bouppteckningar med bokförteckningar. (s. 129–135) Här finns alltså möjlighet att sätta in de finländska städerna i ett allmäneuropeiskt perspektiv.

När Gösta Lext i sin rika avhandling *Bok och samhälle i Göteborg 1720–1809* (1950) undersökte det utrymme som gavs boken och var den grep in i människors liv använde han sig också av bouppteckningar. Han resonerar om deras källvärde och varnar, på samma sätt som de forskare som jag just nämnt, för alltför långt drivna slutsatser om läsvanor. De undersökningar som Lext därefter gör handlar mycket om den religiösa litteraturens spridning, men han går också in på andra genrer. Jag tror att här skulle kunna göras fruktbara och mycket intressanta jämförelser mellan Göteborgsundersökningarna och de finländska städerna, undersökningar som genast skulle ge oss värdefulla generella synpunkter på

spridningen av litteratur av alla genrer och på sådana frågor som vilka språk som fanns representerade.

Om man i viss mån kan räkna med att nå intressanta resultat vid undersökningar grundade på social tillhörighet måste man vara desto försiktigare med att uttala sig om kvinnors boksamlingar. Ty det är tyvärr så att i de fall då arvlåtare är en kvinna speglar boksamlingen med största säkerhet inte alls hennes intressen. Så gott som alla kvinnor som förekommer är hustrur eller änkor, de ogifta kvinnor efter vilka förrättades bouppteckning är få. Samtidigt får man sig en tankeställare när man begrundar de boklistor som gjordes upp efter avlidna kvinnor. De flesta listor efter sådana innehåller endast några få böcker och de är då i så gott som varje enskilt fall religiösa. Men några är längre. Låt oss ta exemplet Anna Bergman, hustru till råd- och handelsmannen i Ekenäs, Eric Johan Bergman. (Ekenäs 51, s. 230f.) Bouppteckningen efter hustrun förrättades den 25 februari 1794. En lagbok, "Utdrag utur alla ifrån 1729 års slut utkomna Publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer", "Riksens Höglofl. Ständers Manufactur och HandelsDeputations betänckande" är några exempel på vad man finner antecknat. Det är ju skrifter som mer hade att göra med mannens värv än med hustruns. Men så fanns där också en "Kokbok" och "Barna-Uppfostran af Särensten" som är en översättning av den tyske teologen Johann Jacob Rambach. En lista kan alltså inte generellt bindas enbart till den person under vars namn den förtecknas. Här tycker vi oss se både mannens och hustruns intressen. Men vem var det som målade? Här fanns "En liten Färgbok" och "Beskrifning om Olje-färgers och Fernissas Tillred". Vi kommer inte längre än till spekulationer. Just de skrifterna kan ju ha varit ärvda från en tidigare generation eller de kan precis ha anskaffats för en planerad ommålning av bostadshuset.

Men det finns mycken ny kunskap att utvinna ur själva samlingarna. Man finner snart att de kan vara av helt olika karaktär. Här finns stora arbetsbibliotek, de består av handböcker som är till hjälp i yrkeslivet. Till denna kategori hör den viktiga gruppen lexikon och grammatikor. Också rena läroböcker som den populära *Genväg at lära fransyska språket* var utmärkande för arbetsbiblioteket. Hos rättens handhavare på olika nivåer finner man förstas olika skrifter i lagfarenhet. Många av de högre uppsatta ämbetsmännen var tvingade att själva hålla sig med ett allsidigt arbetsbibliotek. De hade ju inte tillgång till några offentliga bibliotek där de kunde söka hjälp.

Ett bestående intryck från mina översiktliga genomläsningar av bokförteckningarna är att ju större en samling var desto allsidigare var den, desto fler genrer fanns representerade. Det är ganska ovanligt med rena arbetsbibliotek eller rena lärda bibliotek. Det är i de stora bib-

lioteken som man också finner böcker för nöjesläsning. Som hos kontraktsprosten och kyrkoherden Anders Kikovius, som dog i Uleåborg 1807. (Uleåborg 449, s. 78f.) Hans bibliotek var omfattande. Ungefär 150 titlar antecknades. Det är klart att här fanns teologi, ett stort antal predikosamlingar och kyrkoordningar av olika datum. Han ägde som så många andra en upplaga av Tessins brev till den unge prins Gustaf. Men band 2, konstaterades det, hade lånats av kyrkoherde Cajanus. Här fanns skolböcker: "handbok för Barn i Latinska Språket" fanns t.o.m. i två exemplar. Så fanns också sådana böcker som kunde läsas för rent nöje. Kotzebues *Orthenbergiska familjens lidande* var omåttligt populär, äldre "bästsäljare" var Marmontels *Bélisaire* och Fénelons *Télémaque*. Man kan också tänka sig att bakom alla anteckningar (6 st) om bortåt trettio "diverse böcker" dolde sig skrifter som det inte ansågs så angeläget att bokföra. Och till den kategorin hörde inte minst fiktionsprosan.

Ännu ovanligare än rena arbetsbibliotek är samlingar med enbart nöjesläsning. Jag har inte funnit ett enda sådant bibliotek när jag bläddrat igenom uppteckningarna. Men här kan man vara övertygad om att det finns ett mörkertal. Den underhållande litteraturen, särskilt fiktionsprosan, betraktades ju med ofta mycket stor skepsis. Det är därför som man inte riktigt kan lita på att denna kategori litteratur har kommit med vid bouppteckningstillfället. De anhöriga kan ha skämts över dessa alster, och de kan ha plockat bort dem innan förrättningen ägde rum. Man kan också iakttä att kategorin romaner ofta klumpats ihop utan att specificeras. Hos handelsman Samuel Johan Trapp, död i Åbo 1801, antecknades "Samling af smärre Resebeskrifningar", "13 diverse Romaner; 11 D:o D:o; 14 D:o D:o" och "6 diverse smärre Romaner". (Åbo 128, s. 199). Hos handelsman Reinhold Bremer, där bouppteckningen sträckte sig över en hel vecka i mars 1809, avslutades noteringarna av böcker med "69 st Diverse Romaner &c:ra i 1 Bunt". (Åbo 385, s. 222) Och i änkan Christina Bönings bouppteckning från 6 augusti 1801 antecknades: "gl Postilla; 3 gl Psalmböcker; 13 diverse inkompleta och onyttiga böcker". (Ekenäs 85, s. 232). Vad som där menades med "onyttiga böcker" kan man hysa vissa misstankar om.

Det som är allra mest påfallande när man går igenom bouppteckningarnas bokförteckningar är dock den överväldigande dominansen av religiösa böcker. Det skulle vara intressant att se en närmare undersökning av hur den fördelar sig på större och mindre samlingar. Det intryck man får är att de mindre samlingarna består nästan enbart av religiösa böcker. Psalmboken har en frekvens på 5167, en siffra som i sig överträffar antalet bokförteckningar (4 000). Musicus Pehr Charles Ducloud skiljer dock ut sig. (Helsingfors 148, s. 254) Han ägde

vid sin död, som inträffade 1767, endast ”3:ne Fransyska Böcker”. Han tycks varken ha haft behov av psalmbok eller postilla, vilket möjligen kan förklaras så att han har varit katolik. Tullinspektoren Georg Riddelins boksamling var inte heller av det vanliga slaget. Han hade varit ägare till friherre Knigges ”Omgänget med menniskor” och ”Änglands Skatt Kammare genom utrikes Handel”. Det var de enda böcker som uppgavs efter honom. Typiskt nog är det *Bibeln* som kommer efter psalmboken när det gäller antal noteringar: 1912. Man kan till detta foga *Nya testamentet* med 249 noteringar. Däremellan placerar sig Johann Arndts *Fyra böcker om een sann christendom* som i den svenska översättningen antecknats 322 gånger. Kyrkan och religionen dominerade över människornas liv och nådde med dessa skrifter in i de enskilda hemmen. Här kan man se ytterligare ett uppslag till en undersökning som kunde ge svar på frågor om tilltagande sekularisering. Man skulle kunna kartlägga hur det religiösa godset fördelar sig över tiden. Sker någon märkbar nedgång ifråga om innehav av religiösa böcker?

Som jag har försökt visa (med ett antal stickprov och exempel) är det ett utomordentligt intressant material som här har gjorts tillgängligt för vidare forskning. Jag är övertygad om att *Boken i Finland* kommer att främja den bokhistoriska forskningen inom både Sverige och Finland.

Margareta Björkman

Från Sörgården till Lop-nor. Klassiska läseböcker i ny belysning, red. Bo Ollén (Skrifter utgivna av Svenska barnboksintitutet nr 57). Carlssons bokförlag, Stockholm 1996.

Med första delen av *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* år 1906 inleddes också ett minnesvärt skolboksprojekt, ”Nya läseboken”. Knappt 40 år hade då gått sedan första upplagan av *Läsebok för folkskolan*. Denna ”statens läsebok” hade länge haft nära nog monopolställning men blivit alltmer kritiserad för att brista såväl i barnvänlighet som i fosterländskhet och inte minst för att vara fragmentarisk. Men nu skulle bristen på lämpliga skoltexter avhjälpas. Utgivare av ”Nya läseboken” var överläraren Alfred Dalin i Huskvarna och pedagogen och politikern Fridtjuv Berg.

Dalins och Bergs projekt fick stöd av progressivister-na inom Sveriges Allmänna Folkskolläraeförening men förlagsintressen var också inblandade. Bonniers hade fram till denna tid haft mycket liten del av läroboksmarknaden där Norstedts sedan länge var ledande. Utgivarna avsåg att med ”Nya läseboken” erbjuda ett komplett läsmaterial för ”barndomsskolan”, dvs. det vi kallar låg- och mellanstadium men också för de elever

som fortsatte i ”ungdomsskolan”, dvs. fortsättningsskolan efter de obligatoriska skolåren. Det rörde sig om fem titlar, sammanlagt nio volymer.

Först ut var alltså Selma Lagerlöf med *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* i två delar 1906–1907, under 50 år sålda i vardera drygt en halv miljon exemplar bara i skolupplaga. Boken var avsedd för den egentliga folkskolan, dvs. från och med årskurs tre. Det samma gällde nästa titel, Verner von Heidenstams *Svenskarna och deras hövdingar*, också i två delar åren 1908–1910, även de med en skolupplageförsäljning som med tiden blev ansevärd – vardera delen en kvarts miljon exemplar. Alfred Dalin gav själv 1908 ut en diktbok, *Svensk vers. Psalmer, sånger och visor*, som visserligen inte hade samma framgång som Lagerlöfs och Heidenstams verk men ändå kom ut i 150 000 exemplar fram till 1948. Så följde 1911 Sven Hedins *Från pol till pol*, i två delar, avsedda för ungdomsskolan. Sist i ”paketet” kom två böcker av Anna Maria Roos för småskolan med huvudtiteln *Hem och hembygd*, men mera kända som *Sörgården* respektive *I Önnemo. Sörgården*, avsedd för det första skolåret och *I Önnemo* för det andra, såldes vardera i miljonupplaga.

Det finns en medveten rörelse från hemmet Sörgården till byn Önnemo och vidare ut i Sveriges geografi och historia med hjälp av Nils Holgersson och Heidenstams hövdingar, ända till sjön Lop-nor i Hedins ”världsbok”, en rörelse som det anspelas på i titeln *Från Sörgården till Lop-nor*. Fyra litteraturvetare med förankring i svensk litteraturpedagogik, Karl Lindqvist, Eva Margareta Löfgren, Märta Netterstad och Bo Ollén har tagit ett samlat grepp på ”Nya läseboken”, vilken behandlas i sex uppsatser av varierande längd, enligt förordet beroende på den mängd forskning som redan tidigare ägnats respektive område. Detta visar sig bl.a. i att Lindqvists uppsats om det kanske mest utforskade området, *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*, hör till de kortare. Väl vetande att Lagerlöfs *pedagogiska* projekt – som är det som tydligast anknyter till ”Nya läseboken” och de övriga uppsatserna i *Från Sörgården till Lop-nor* – är grundligt utforskat av Gunnar Ahlström och många andra (vilka Lindqvist refererar till) och dessutom övergripande skildrat i Olléns inledande uppsats, väljer Lindqvist en annan inriktning än de övriga. Med utgångspunkt i sin egen läsning av *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* som *saga* vill han polemisera mot det han finner ensidigt, om än inte felaktigt, i föregångarnas läsningar. Han vill bl.a. tona ned betydelsen av de pedagogiska inslagen och av Lagerlöfs utvecklingsoptimism och nyansera bilden av den sekulariserade hjälten Nils. Även om han anknyter till Birgitta Holm och Vivi Edström försöker han göra en ny läsning, där det rent sagoaktiga lyfts fram, bl.a. med hänvisning till några funktioner hos Propp, och där det ma-